

Ірина ТЮРМЕНКО

Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-9350-6868>

ОСТРОГІАНА У МЕНТАЛЬНОМУ ВИМІРІ ІВАНА ОГІЄНКА (МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА)

Анотація. Пропонована публікація включає основні положення та висновки доповіді виголошеної 27-28 вересня 2019 р. на VII Острозьких наукових читаннях, яку проводив Центр вивчення спадщини кн. Острозьких. У статті розкривається вплив Острога та Острогіани на життя і творчість Івана Огієнка (Митр. Іларіона). Вписавши Острогіану в українську культурну спадщину, учений зазначав, що саме вона відіграла важливу роль у житті не лише Волині та України, а й усього східного слов'янства. Ця ідея вперше була висловлена ученим у курсі лекцій, відомих під назвою «Українська культура» (1918). Тематика Острогіани супроводжувала ученого протягом усього життя, що знайшло відображення у низці його наукових праць. Водночас наукові дослідження І. Огієнка у цій царині розділили сучасних учених на тих, хто критикує погляди І. Огієнка, аж до їх неприйняття, тих, хто солідарний з ученим і тих, хто, у своїх прагненнях віднайти істину, дискутує та перевіряє, висловлені І. Огієнком думки щодо різнопланових проблем пов'язаних з Острогіаною. У статті до аналізу бралися основні маркери, які визначили напрямок досліджень ученого: Острог, Острозька Біблія, друкарство, стародруки, постаті роду Острозьких. На основі порівняльного аналізу визначалася актуальність у сучасному науковому просторі ідей, поглядів ученого на проблеми Острогіани. У статті підкреслюється, що не втратили своєї актуальності погляди ученого на значення Острозької Біблії; роль І. Федорова у розвитку друкарської справи; наявність різних джерел, які були покладені в основу перекладу Біблії; високий технічний стан друку та особливості острозького шрифту; на Острозький культурний центр, до складу якого входила Острозька академія, гурток учених та друкарня; дату смерті і поховання В.К. Острозького. Учений розкрив причини перекладу Біблії на основі церковно-слов'янської мовної традиції Біблії, а не живої мови; довів що Острозька друкарня стала першою постійно діючою друкарнею в українських землях; висунув гіпотезу про бажання В.К. Острозького перенести культурно-освітній осередок з Острога до Дермані; на основі порівняння шрифтів висунув думку про те, що наприкінці 1602 р. або на початку 1603 р. до Дермані тимчасово була переведена Острозька друкарня. Розглядаючи Острог як осередок культурної спадщини, учений з'єднав його здобутки із сучасною українською історією, залишаючи прийдешнім поколінням вирішити задачу, як сам не зміг.

Ключові слова. Іван Огієнко (митрополит Іларіон), Острог, Острозька Біблія, В.К. Острозький, друкарство, стародруки.

Iryna Tiurmenko. Ostrogiana in the mental dimension of Ivan Ohienko (Metropolitan Illarion)

The research includes the main concepts and conclusions of the report delivered at the VII Ostroh Scientific Readings (September 27-28, 2019) organized by the Ostroh Academy Research Centre of Inheritance Studies in order to study the princes Ostrozkis' heritage. The article reveals the influence of Ostroh and Ostrogiana on the life and work of Ivan Ogienko (known as Metropolitan Illarion). Having preserved Ostrogiana in the Ukrainian cultural heritage, the scholar noted that it played an important role: not in Ukrainian life only, but in life of all Eastern Slavs as well. This idea was first expressed by the scientist in the course of lectures known as «Ukrainian Culture» (1918). Ostrogiana's subject matter accompanied the scientist throughout all his life, which is reflected in a number of his scientific works. At the same time, I. Ogienko's scientific experiments in this area divided modern scientists into those who sharply criticize I. Ogienko's views, those who are in solidarity with the scientist and those who, in their pursuit of finding the truth, discuss and verify his opinions and hypotheses about the various problems of Ostrogiana. The article deals with the main markers that determined the main directions of Ogienko's research: Ostrog, Ostroh Bible, publishing, old prints, prominent people of the Ostrozki family. Using the comparative analysis, the relevance of Ivan Ogienko's ideas and views on the problems of Ostrogiana in the modern scientific space were determined. It has been emphasized that the scholar's views on the significance of the Ostroh Bible, the prominent role of I. Fedorov in the development of printing and in the publication of the Bible; the presence of various sources that formed the basis of the Bible translation; the high technical condition of printing and the specific features of Ostroh font as well as on the role Ostroh Cultural Center, which included the Ostroh Academy, a circle of scientists and a printing house; the date of death and burial of V.-K. Ostroz'kyyi are still actual. The scholar emphasized that the translation of the Bible was based on the Church Slavonic language tradition and identified the reasons that hindered the translation of the Bible into a living language; he also proved that Ostroh Printing House became the first permanent one in the Ukrainian lands; put forward a hypothesis about V.-K. Ostroz'kyyi's desire to transfer the cultural and educational centre from Ostroh to Derman; on the basis of a comparison of fonts, he suggested that at the end of 1602 or at the beginning of 1603 the Ostroh printing house was temporarily transferred to Derman. Considering Ostrog as the centre of cultural heritage, the scientist combined its achievements with modern Ukrainian history, but asked the future generations to solve the problems that he could not solve himself/

Key words. Ivan Ohienko (Metropolitan Illarion), Ostrog, Ostroh Bible, V.-K. Ostroz'kyyi, publishing, old prints.

До проблеми, яка отримала прогресуючий науковий розвиток, відноситься Острогіана. Якщо впродовж ХХ ст. ця проблематика ледь жевріла, то протягом

перших двох десятиліть ХХІ ст. поряд з численними науковими розвідками почали з'являтися фундаментальні дослідження [17]. Саме Іван Огієнко був одним з перших науковців, який починав «розкручувати» Острогіану в українській історіографії на початку ХХ ст. Сьогодні ім'я Івана Огієнка (митрополита Іларіона) добре знане в Україні. Його цитують, з ним дискутують, не погоджуються з його системою оцінок [17, С. 43-46; 19, С.185-186]¹. І це зрозуміло, адже, в умовах сучасних наукових методик і методологій та загалом наукової свободи поєднаної з широким доступом до джерел, стає можливим віднайти, або бодай, наблизитися до розкриття «таємниць» історії, зрозуміти прихований зміст текстової символіки, що дозволяє витлумачити по новому вже відомі факти. У цьому плані сучасний історик має більше переваг у порівнянні з попередньою генерацією учених. Отже, метою дослідження є розкриття системи цінностей, оцінок та понять, які лежали в основі концептуального бачення І. Огієнком ролі Острога та Василя-Костянтина Острозького в історичній долі українського народу. Об'єктом дослідження є система поглядів Івана Огієнка (Митр. Іларіона) на роль Острозької спадщини у культурному та історичному поступі України. Предметом дослідження є творчість ученого, визначення ролі й місця ученого у дослідженні Острогіани.

Проблематика Острогіани у творчості І. Огієнка має культурологічний контекст і базується на таких складових, як друкарство; культурно-освітні центри Острога та Дермані, центри осв та «гуртки учених»; стародруки; Острозька Біблія; постаті К.І. Острозького та В.-К. Острозького, містерії роду Острозьких. Цій тематиці присвячена низка праць. Основні з них: «Історія українського друкарства» (1925) [8], Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви» (1942) [10], «Князь Костянтин Острозький та його культурна праця: історична монографія» (1983) [7]; та дотичних до

¹ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ, Видавничий дім «Простір», 2012. С.43-46. 1370 с. 40 іл.; Яремчук В. Різні образи В. К. Острозького в інтер'єрі однієї історичної думки (І. Огієнко, М. Грушевський, Т. Кемпа) // Наукові записки НУ Острозька академія. Серія «Історичні науки». Випуск 18. 2011. С.185-186. 183-191с.

острозької тематики праць: «Українська культура» (1918) [9], «Історія української літературної мови» (1949) [5], «Книга нашого буття на чужині» (1956) [6].

Вже за часів незалежності погляди І. Огієнка на проблематику Острогівани були позитивно оцінені у працях багатьох українських дослідників: від перших дослідів у 1990-х роках, до другого десятиліття ХХІ ст. (В. Гуменюк, І. Черняк та А. Плотнікова [3], П. Карплюк [11], М. Кушнір [13], П. Саух [14], Т. Ющук [17] та інші). Однак досить критично підійшли до оцінки Огієнкових поглядів на князя В.К.-Острозького В. Яремчук та В. Ульяновський. Вони перш все дорікають ученому за помилки, заідеологізованість, ненауковість.

Хоча ученого звинувачують у спрощеності викладу, заідеологізованості образу князя В.-К. Острозького та у численних помилках [17, С. 45]², висновок ученого щодо визначної ролі В.К. Острозького у створенні культурно-освітнього центру, утвердженню православ'я в українських землях простежується навіть у тих дослідників, які не прийняли «героїчний» образ князя в тлумаченні І. Огієнка. Зокрема, Т. Кемпа відзначав, що «В.-К. Острозький був найбільшим захисником православ'я в Речі Посполитій, бо до цього його зобов'язала щира і глибока віра, проте «не позбавлена амбіційних елементів, котрі ґрунтувалися на родовій традиції» [12, С. 190]³.

Дискусійну позицію щодо основних положень та висновків І. Огієнка зайняв С. Горін. Посилаючись на праці ученого, він намагався не стільки спростувати, скільки знайти відповідь на питання, які сьогодні залишаються дискусійними або малодослідженими. Власне й сам І. Огієнко, працюючи над працями, присвячені Острогу та В.-К. Острозькому, прагнув вирішити задачі, які на той час породжували багатовекторність тверджень та здогадок. Висуваючи і свої припущення, учений часто підкреслював, що це гіпотеза, це його думка, підтверджуючи її своїми доводами або міркуваннями. Водночас зазначимо, й сам В.К. Острозький був непересічною особистістю. Він залишив по собі спадщину,

² Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький. С.45.

³ Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1542/1525 - 1608) – воєвода київський і маршалок землі Волинської: пер. з польської / Т. Кемпа. Хмельницький: П.П. Мельник А.А. 2009. С. 190.

що дає привід сучасникам «копирсатися» у потаємних порухах його душі, вишукуючи прихований зміст мотивації його дій [17, С. 790]⁴. Це значно розширює горизонти Острогіани, тематика якої сьогодні сягає різних галузей наукових знань: історії, образотворчого мистецтва, філософії, релігієзнавства, педагогіки, літературознавства, драматургії тощо.

Острог і Огієнко. Острог відіграв «містичну» роль у житті ученого. Саме в Острозькій гімназії у 1903 р. він, як стороння особа, екстерном склав іспити на «відмінно» та 6 червня того ж року отримав атестат зрілості № 434 [1, Арк. 264]. Водночас досі залишається незрозумілим, чому юнак обрав саме цю гімназію для складання іспиту. Адже, з Києва, де мешкав І. Огієнко, дістатися до Острога та перебувати там певний час, потребувало грошей і часу, яких юнаку бракувало. Та й гімназія не славилася прихильним ставленням ні до «лівих», ні до українських рухів. Про це йдеться у рапорті окружного інспектора, який проводив ревізію навчальних закладів Острога протягом 10–13 листопада 1908 р. [14, Арк. 3]⁵ І хоча у 1903 р. гімназію очолював інший директор, політика навчальних закладів була незмінною – потрібно було захищати імперію від інакомислення. Зокрема, у 1908 р. з нагоди 300-річчя з дня смерті К.К. Острозького при гімназії була запроваджена стипендія його імені. Своїм указом імператор дозволив збирати добровільні пожертви на створення стипендіального фонду імені К.К. Острозького як «великого поборника православ'я та руської народності у «Південно-Західному краї». Можливо, у майбутньому, подія отримання атестату зрілості, вплетена у канву давнього Острога та гімназії, яка дала путівку у життя І. Огієнку, стали тим підсвідомим поштовхом, який позначився на захопленні Огієнком Острогіаною, але вже у контексті українського культурного впливу не лише на український, а й на весь слов'янський схід.

⁴ Див.: Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький. С. 790.

⁵ ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 159. Спр. 102. Арк. 3.

А тим часом атестат зрілості відкривав дорогу І. Огієнку до університету Св. Володимира, хоча й на медичний факультет [16, С. 17]⁶. Однак за порадою декана факультету Т. Флоринського талановитий 21-річний юнак перевівся на історико-філологічний факультет і саме там доля звела його з В. Перетцем, який відіграв визначну роль у становленні І. Огієнка як ученого. Вихованець наукової школи «Семінарію російської філології» В. Перетца, І. Огієнко з головою занурився у феєричний світ української культури XV–XVII століть. Неприхований науковий інтерес до Острога та його культурної спадщини І. Огієнко проніс через усе життя.

Наукові розвідки про Острог. Перша згадка про Острог та його культурне надбання фіксується у курсі лекцій, який був прочитаний І. Огієнком в Українському народному університеті, та більш відомому під назвою «Українська культура» (1918 р.). Зокрема, учений згадує про князя В.К. Острозького, про Острозьку академію та її наукову школу, вінцем діяльності якої стало видання Острозької Біблії, про друкарні в Острозі та Дермані [9, С. 30-31, 37-38, 56]⁷. Однак, культурний феномен Острога та його володарів не став предметом окремого дослідження, він був вплетений у загальну канву українського культурного простору, формуючи тверде переконання ученого про високий розвиток української культури, яка впливала на весь слов'янський схід у XVI-XVII ст. Цьому, як вважав І. Огієнко, сприяло видання Острозької Біблії, яка на той час «була найперша повна друкована Біблія не тільки на сході слов'янства, але й навіть серед усього слов'янського миру» [9, С. 31]⁸. Указуючи на значення Біблії, учений зазначав, що її було складено «приватною особою і приватними людьми» [7, С. 150]⁹, що вочевидь, підкреслювало значення культурної праці князя Острозького у порівнянні із його сучасниками.

⁶ Тюрменко І.І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона: монографія/ передмова Н. Миронець. Київ. «ВПОЛ». 1998. С.17;

⁷ Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ, Вид-во книгарні С. Череповського, 1918 с. 30-31, 37-38, 56.

⁸ Огієнко І. Українська культура. С. 31.

⁹ Іларіон Митрополит. Князь Костянтин Острозький та його культурна праця: історична монографія. Вінніпег, 1958. С.150.

У 1920-х роках, починаючи перекладати Біблію українською мовою, І. Огієнко заглибився у вивчення церковних питань, що і стало поштовхом до вивчення практики друкарства загалом, та за часів В.К. Острозького зокрема. Незважаючи на значну кількість наукових праць дореволюційних учених, які досліджували історію православ'я на Волині, становлення друкарської справи в українських землях не розглядалося, як і не існувало узагальненої праці присвяченої історії друкарства та впливу Острозького культурно-освітнього центру на розвиток культури, освіти в українських землях у XVI–початку XVII ст. Саме це і підштовхнуло І. Огієнка взятися за написання історії українського друкарства – «історично-бібліографічного огляду», який би став дороговказом «кожному, хто захоче ближче пізнати долю нашого друкарства... Звичайно, мій огляд не повний», – зазначав учений, не претендуючи на всеосяжність. Він скромно оцінив свою працю з причини відсутності потрібних джерел за умов емігрантського життя. Але попри це, І. Огієнко поставив собі за завдання «бодай зібрати докупи все те, що досі зроблено в нас з цієї широкої дисципліни, відповідно пояснити зібране й доповнити там, де це було можливим» [8, С. 388]¹⁰. Отже, у 1925 р. виходить друком «Історія українського друкарства», яка побачила світ завдяки підтримці Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові. Вивчаючи історію українського друкарства, учений не міг залишити поза увагою Острог та його культурно-освітній осередок, який спричинився до розвитку друкарської справи, що виявилось у виданні тогочасних стародруків, з-поміж яких центральне місце належало Біблії. Не обійшов І. Огієнко і постать В.-К. Острозького, який постав як культурний діяч, меценат, оборонець православ'я, фундатор Острозької та Дерманської друкарень.

Видання Біблії та її мовна традиція. Функціонування Острозької друкарні (1577–1621) І. Огієнко датує за хронологічними межами, які подав С. Кардашевич в «Історії давнього міста Острога», а за планом А. Перлнштейна та перевіряючи ці дані за М. Максимовичем – визначає місце друкарні – поруч

¹⁰ Огієнко І. Історія українського друкарства. Вінніпег, Накладом Товариства «Волинь». 1983. С. 388.

з Острозькою академією, у передзамку. Саме там В.-К. Острозький, писав І. Огієнко, заклав під неї «якість своєї мастки», пов'язуючи розквіт друкарні з І. Федоровим, який став її упорядником з 1577 р. [8, С. 167, 171-173]¹¹ Завдяки І. Федорову стало можливим, вважав учений, відлити друкарські форми, адже до того друкарня, не маючи своїх шрифтів, користувалася грецькими, яких також бракувало. Учений припускав, що біблійні шрифти відливалися не в Острозі, а у Львові, за допомогою львівського маляра Лавріна Пилиповича. До друкарської справи І. Федоров залучив своїх учнів: свого сина – Івана, Гриня Івановича із Заблудова, Сачка Сеньковича Седяра, Корунку Семена зі Львова, можливо й отця Мина – приятеля кн. Курбського та пресвітера Василя [8, С. 166-167, 174]¹². Власне команда професіоналів спромоглася, на думку ученого, видати за життя В.-К. Острозького 25 видань, які І. Огієнко класифікував за жанрами: полемічні твори, до яких він відніс Новий Заповіт та Псалтир (1580); богослужбові тексти; різножанрові твори [7, С. 187-188; 8, С. 175-176]¹³. Водночас учений зауважив, що першим виданням Острозької друкарні мала би бути Біблія, але на заваді стала відсутність якісних списків для перекладу, що і обумовило появу Нового Завіту та Псалтиря [8, С. 169]¹⁴.

Учений обстоював думку про існування декількох видань Біблії, датованих 12 липня 1580 р. та 12 серпня 1581 р., які мали два різні колофони. Два видання різнилися, на його думку, післямовою І. Федорова, прикрасами та шрифтами [8, С. 171-172]¹⁵. Існування «двох видань Біблії», припускав І. Огієнко, пов'язано з виявленими помилками у першому видання, які потрібно було виправити та, відповідно, передрукувати деякі сторінки [7, С. 149; 8, С. 169]¹⁶. Слід зазначити, що В. Ульяновський не спростував і не підтвердив тезу про пробний випуск Біблії, зауваживши, що ця проблема вимагає нових документальних знахідок та досліджень [17, С. 829]¹⁷.

¹¹ Історія українського друкарства. С.167, 171-173.

¹² Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 166-167, 174.

¹³ Огієнко І. Історія українського друкарства. С.175-176; Іларіон Мит. Князь Костянтин Острозький. С. 187-188.

¹⁴ Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 169.

¹⁵ Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 171-172.

¹⁶ Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 169; Іларіон Митрополит. Князь Костянтин Острозький. С. 149.

¹⁷ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький. С.829.

Значну увагу І. Огієнко присвятив якості перекладу Біблії. За висловом В. Ульновського такий завзятий «“глюорифікатор” усіх діянь В.К. Острозького митрополит Іларіон (Огієнко)» виступив найбільшим критиком перекладу Біблії [17, С. 844]¹⁸. Дійсно, на той час учений, який сам долучився до перекладу біблійних текстів українською мовою та опанував методологію перекладу, не міг не визнати, що «з сьогоднішнього наукового погляду не можна визнати задовільною праці ані острозьких коректорів, ані Єлисаветинських» [7, С. 151]¹⁹.

Критика перекладу стосувалася джерельної бази, якою послуговувались інтелектуали Острозького центру. Учений акцентував увагу на використанні випадкових текстів, які зміг розшукати Острозький, ігнорування найдавніших джерел, зокрема, давніх єврейських текстів, відсутність методик перекладу, наявність помилок, що призвело до того, що текст Острозької Біблії І. Огієнко назвав «випадковим» [7, С. 153]²⁰, не применшуючи між тим значення Біблії для тогочасного українського суспільства та прийдешніх поколінь.

Досліджуючи мовні джерела Біблії, І. Огієнко перевіряв твердження В.-К. Острозького про те, що вона була складена з різних текстів. Про це свідчив, як підкреслював учений, неоднаковий «правопис та наголос» тексту Біблії [10, С. 139]²¹. Водночас він спростував тезу В.-К.Острозького про винятковість Геннадієвого списку Біблії, наголошуючи на тому, що використовувалися різні джерела, «велась самотійна робота з пошуку текстів та їх звіряння. Саме з цих причин Геннадієвий список не був покладений в основу перекладу. Його «використовували (де більше, де менше), як і інші церковно-слов'янські, особливо південно-слов'янські джерела)» [7, С. 142; 9, С. 140]²². Учений висловив припущення, що за основу бралися різні церковнослов'янські, особливо, південнослов'янські джерела, зокрема, кирило-мефодіївські тексти (для перекладу книги Буття Ісуса Навина та Есфири), латинські (для перекладу третьої книги Іздри), та грецькі, які мали відчутний вплив, бо з ними рівняли усі

¹⁸ Ульновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький. С. 844.

¹⁹ Іларіон Митрополит. Князь Костянтин Острозький та його культурна праця. С. 151.

²⁰ Іларіон Митрополит. Князь Костянтин Острозький та його культурна праця. С. 153.

²¹ Огієнко І. Українська церква. С. 139.

²² Огієнко І. Українська церква. С.140; Його ж: Князь Костянтин Острозький. С. 142

переклади. У силу цього «Біблія щодо слов'янського тексту, не вийшла однаково стародавньою» [7, С. 141; 8, С. 166]²³. Це дало підстави І. Огієнку висловити думку, що на той час перемогла ідея церковно-слов'янської мовної традиції Біблії, а не живої, як зокрема, у Біблії Скорини. Таку ситуацію він пояснив декількома причинами: 1) впливом ідей не лише кн. Курбського і його оточення на кн. Острозького [24], а й «московських емігрантів», які тоді перебували на Волині; 2) рішенням Острозької академії, яка зрозуміла «грізний стан не тільки своєї Церкви, а й Церкви усіх слов'ян, тому вирішила дати книжку загальнослов'янську. Дати таку Біблію, яку б прийняли без застережень усі слов'яни»; 3) рішенням самого князя, який досить рано «ще на початку 60-х років XVI ст. почав уже шукати добрих церковно-слов'янських текстів, очевидно не для того, що б з них перекладали на живу мову, бо для цього досить було б перекладати просто з мови грецької» [7, С. 144-145; 8, С. 162]²⁵. Думку про те, що в основі ідеології біблійного видання була покладена «кирило-мефодіївська мовна традиція з причини «сакральної мови східних і південних слов'ян – церковно-слов'янської» обстоює й В. Ульяновський [17, С. 843]²⁶.

Естетика та якість видання Біблії та її значення. Докладно дослідивши техніку друкарської справи, І. Огієнко вказував на високу якість видання Біблії, яку назвав «царицею книжок». Він, зокрема, підкреслював, що високий технічний стан друку виявлявся в особливостях дуже дрібного, але дуже виразного і гарного «острозького шрифту», який дорівнював за підрахунками ученого 24,8 мм. Водночас І. Огієнко звернув увагу на заголовні літери, які дуже нагадували великі літери шрифтів Ф. Скорини. Водночас порівнявши тогочасні видання із Біблією, учений зазначав, що «такого шрифту ніде більше не було» ...«і його вже не забудеш, раз побачивши». Оцінюючи естетику і якість видання Біблії, І. Огієнко із сумом відзначав, що загалом прикрас у книзі мало; переважно – це гравюри, ймовірно, роботи Гриня Івановича, а можливо й львівського

²³ Огієнко І. Князь Костянтин Острозький. С. 141; Його ж: Історія українського друкарства. С.166.

²⁴ Сучасні науковці припускають, що книгозбірня Курбського перейшла/була придбана для Острозької академії.

²⁵ Огієнко І. Історія українського друкарства. С.162; Його ж: Князь Костянтин Острозький С.144-145.

²⁶ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький. С.843.

Лавріна Пилиповича, що вчив Гриня. «Проте, ці графічні прикраси не відповідають величності цілої праці, – вони занадто скромні, а часом і вбоги», можливо, припускав І. Огієнко, і через великий обсяг Біблії, але «подібних видань убоге кирилівське друкарство ще не знало» [7, С. 146-147; 8, С. 170]²⁷. Біблія, писав учений, «з'явилася саме в той час, коли її було так потрібно», адже вона була «не річчю земною, а подарунком небесним», як писав кн. Острозький та «свыше сходящим дарованім небесным» за висловом Г. Смотрицького. Саме український народ подарував «слов'янству першу повну друковану Біблію», – підкреслював І. Огієнко. Вона «лягла в основу, тієї Біблії, якої вживає весь православний слов'янський світ і сьогодні» [8, С. 170]²⁸.

Друкарні Острога і Дермані. Досліджуючи друкарську справу, І. Огієнко наголошував, що Острозька друкарня стала першою постійною друкарнею в українських землях, тоді як друкарня Львівського братства з'явилася пізніше, 1591 р. Саме Острозька друкарня стала центром української культури, адже її полемічні видання відіграли доленосну роль у збереженні православ'я [7, С. 195-196].²⁹

Не оминув І. Огієнко своєю увагою і діяльність Дерманської друкарні, яка на його думку працювала з кінця 1602–початку 1603 рр. до 1605 р. Вивчаючи витоки друкарства в Дермані, учений вважав, що важливу роль для розвитку друкарства відіграв Дерманський монастир, який заснував Василь Федорович Красний Острозький. Слід зазначити, що в українській Острогані питання про заснування монастиря ще й досі залишається відкритим, породжуючи нові й нові дискусії [2, С. 66].³⁰ Водночас незаперечним є факт визначної ролі В.-К. Острозького у розбудові монастиря та створенні при ньому освітнього центру, який «виховував би потрібне духовенство». Центр, писав І. Огієнко, мав школу для духовенства та друкарню, зібравши у монастирі лише освічених ченців. Можливо, – розмірковував учений, – князь Острозький хотів «увесь центр

²⁷ Огієнко І. Історія українського друкарства. С.170; Його ж: Князь Костянтин Острозький С.146-147.

²⁸ Огієнко І. Історія українського друкарства. С.170.

²⁹ Огієнко І. Князь Костянтин Острозький. С.195-196.

³⁰ Горін С. Монастирі Луцько-Житомирської єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у Волинському соціумі. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. С.66.

культурно-освітньої праці перенести з Острога до Дермані, бо Остріг з його галасливим характером княжої столиці, був менше придатний для цього, ніж тиха і спокійна Дермань [8, С. 186-187, 190]³¹. Цю тезу І. Огієнко спрогнозував десь на інтуїтивному рівні, не маючи достатньої кількості джерел і необхідних документальних матеріалів.

Сучасна наука, власне, не відкидає її загалом, уточнюючи концептуальне бачення ролі Дермані в інтелектуальних проектах князя: «створення духовного острівця, такого собі замкнутого, віддаленого від світу інтелектуального центру, котрий служив би своєю творчою продукцією цьому-таки недосконалому світові – цієї ідеї в означеному проекті не розгледів ніхто із дослідників» [17, С. 865].³² Тлумачення І. Огієнка щодо вибору Острозьким саме Дермані, учений пояснив тим, що монахи Дерманського монастиря традиційно займалися культурною працею, про що свідчать переклади з грецької «Пчели» та рукопису «Бесід» Івана Золотоустого [8, С. 186-187].³³ «Здається, князь Костянтин мав думку спершу заснувати свою друкарню та школу власне в Дерманському монастирі, а тому вигнав Джусу і управителем призначив 2 березня 1575 р. друкаря Івана Федоровича. Можливо, що за час цього управління (1575–1576 рр.) Хведорович розпочав вже в Дермані засновувати нову друкарню. Але пізніше князь змінив своє рішення, і Хведорович перейшов до Острога, де урядив Острозьку друкарню», писав учений [8, С. 186].³⁴ На думку Митр. Іларіона, тільки 1602 р. в Дерманському монастирі був створений культурно-освітній центр шляхом реорганізації монастиря: Острозький «заводить тут кіновію, засновує школу і друкарню при ній», дарує монастирю маєтки. Водночас С. Горін заперечує факт того, К. Острозький був патроном обителі та ставить під сумнів існування при монастирі школи для світських осіб [2, С. 67, 92].³⁵

Багатовекторність досліджень культурної спадщини В.-К. Острозького виявилася і у докладному вивченні ученим видань Дерманської друкарні.

³¹ Огієнко І. Історія українського друкарства. С.186-187, 190.

³² Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький. С. 865.

³³ Огієнко І. Історія українського друкарства. С.186-187.

³⁴ Огієнко І. Історія українського друкарства. С.186.

³⁵ Горін С. Монастирі Луцько-Житомирської єпархії кінця XV – серединиXVII ст. С. 67, 92.

Зокрема, він виділив такі перші видання друкарні, як «Октоїх» (1604 р.) та лист патріарха Мелетія (Пігаса) до Іпатія Потія (1605). «Здається, – писав І. Огієнко, – що цей “Лист” був останнім дерманським друком, але можливо, що всіх дерманських видань до нас не дійшло». Водночас він зазначав, що М. Максимович вважав першим дерманським виданням «Діалог або розмова о православної и справедливой вере» «ніби під 1603 р.», але «книжка ця до нас не зберігалася»[8, С. 188, 189]³⁶. Порівнюючи нижче наведені дані І. Огієнка з сучасними науковими розвідками, слід зазначити, що дослідник С. Горін, посиляючись на К. Копержинського, також пише про «Діалог або розмову о православної и вере единой» патріарха Мелетія, датуючи тим же 1603 р. Посилаючись на М. Максимовича, С. Горін виділив «Діалог» під 1605 р. та додав ще один стародрук з «Каталогу стародруків» – це «Лямент дому княжат Острозьких над зошлим з того света [...] Александром Константиновичем Острожским», який Ігор Мацько датує січнем-лютим 1604 р. [2, С. 93].³⁷

Подаючи історію Дерманської друкарні І. Огієнко, не погоджувався з думкою І. Каманіна, що архімандрит Ісайя Балабан з дозволу князя Януша продав Дерманську друкарню до Києва, разом з Острозькою. Учений висловив припущення, що як окрема одиниця, вона взагалі не існувала. Там тимчасово працювала Острозька друкарня, яку перевезли з Острога до Дермані наприкінці 1602 р. чи на початку 1603 р. До цієї думки його підштовхнув однаковий з острозьким дизайн шрифтів [8, С. 187-188, 190].³⁸

Не обійшов І. Огієнко своєю увагою й мову Дерманських стародруків. На його думку, під впливом Д. Наливайка, який був призначений управителем друкарні, у дерманських стародруках, на відміну від Острозької Біблії, вживалася жива мова [8, С. 188-189]³⁹. Ученого також цікавило, хто «сховався» за ініціалами технічного друкаря «І.Ф.» у післямові до Октоїха. Гіпотеза І. Огієнка базувалася на тому, що це міг би бути син І. Федорова, але «проти

³⁶ Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 188, 189

³⁷ Горін С. Монастирі Луцько-Волинської єпархії кінця XV- середини XVII ст. С. 93.

³⁸ Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 187-188, 190.

³⁹ Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 188-189.

цього промовляє буква Ф». Син першопечатника підписався б «І. Ф.» [8, С. 188].

40

Заглиблюючись в історію друкарської справи, але не маючи достатньо джерельних доказів, І. Огієнко закинув для наступників – дослідників спадщини Острозьких – питання про ймовірність заснування князем В.-К. Острозьким Константинівської друкарні (на думку ученого, Новий Костянтинів належав до Подільського воєводства, яким володів Олександр Острозький, а не до Волинського воєводства). Про існування друкарні у Константинові, зазначав І. Огієнко, свідчив надпис на рукописній Кормчій, що зберігалася у бібліотеці Львівського університету. Проте, «тут більше запитань, ніж відповідей». І. Огієнко виявив існування у Новокостянтиніві львівського братства, якому було доручено заснувати школу та шпиталь. Учений був певний, що друкарню тут заснував І. Федоров, ймовірно за допомогою Гриня Івановича. Саме після смерті І. Федорова друкарня перейшла до Сенька Корунки та його пасинка Сачка Сеньковича Седляра. Претензії В.-К. Острозького до друкарні призвели до того, що князь забрав друкарню. Учений спирався на актовий документ, написаний латинською мовою від 24.02.1588 р., опублікований 1902 р. Ф. Бостелем (F. Bostel). Водночас, І. Огієнко знову висунув гіпотезу, що залишається невідомим факт продажу князем друкарні Мамоничу, як і не відомо про видання цієї друкарні.

«Волинські Афіни»: погляд І. Огієнка. Учений зазначав, що відповідно до тогочасної практики, при друкарнях відкривались культурні центри учених та закладалися школи, оскільки друкарська справа вимагала концентрації інтелектуальних сил. Саме задля видання Острозької Біблії, князь В.-К. Острозький зібрав «гурток учених», який зайнявся кількома важливими справами, а саме: «1. підготовки біблійного тексту до друку, 2. друкарською справою, - веденням друкарні, 3. учителюванням в академії, 4. полемікою проти наступу на Православ'є католиків та уніатів, 5. Перекладом творів Святих Отців на церковно-слов'янську мову з мови грецької, і 6. Друкуванням Богослужбових

⁴⁰ Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 188.

Книг» [7, С. 112].⁴¹ Таке розуміння І. Огієнком тогочасної друкарської справи співзвучне з ідеями, які обстоюються в сучасній історіографії щодо причини створення наукового гуртка учених та школи в Острозі. Зокрема, В. Ульяновський зазначав: «Тож острозький гурток від початку отримав генеральне завдання – реалізувати проект підготовки й видання Острозької Біблії. Всі інші острозькі друки або були підпорядковані цьому головному завданню, або розвивали ідею духовного просвічення людності в основах віри та принципах християнського життя, або концентрувалися на конфесійній полеміці. Видання Біблії фактично означало реалізацію первісного задуму творення інтелектуального центру, після чого його активність значно зменшилася» [17, С. 864].⁴²

Учений підкреслював, що князь зібрав в Острозі коло учених, з-поміж яких були світські особи, і навіть протестанти. Усіх князь утримував власним коштом. Учені концентрувалися навколо академії, яку очолив Герасим Смотрицький [7, С. 113].⁴³ І. Огієнко виділив таких «книжників», як Герасим Смотрицький, Дем'ян Наливайко, богослов Василій, який уславився своїм твором «Про єдину істотну віру» (1588), Клирик Острозький (уславився двома полемічними творами), краківський професор Ян Лятос, Іван Федоров. Водночас, І. Огієнко вказував на сильні грецькі впливи, які були привнесені Діонісієм Палеологом, Кирилом Лукарісом, Мосхопулом, Никофором (не викладав в академії, але дружив з князем) та іншими.

Вершиною культурної діяльності В.К. Острозького на тверде переконання І. Огієнка, було створення Острозької друкарні, що стало основою для створення школи «...думка про видання Біблії привела до потреби заснування школи й друкарні коло неї», – писав учений [8, С. 165].⁴⁴ «Я думаю, що кн. Костянтин першим заснував друкарню, а вже пізніше заснував школу», яку заклав 1577 р., побудувавши окремих будинок для неї – писав мир. Іларіон [7, С. 107-108].⁴⁵ Слід зазначити, що у літератури існують різні дати: від 1576 до 1578 рр. [17,

⁴¹ Іларіон Митр. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. С.112.

⁴² Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький. С.864.

⁴³ Іларіон Митр. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. С.113.

⁴⁴ Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 165.

⁴⁵ Іларіон Митр. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. С. 107-108.

С. 801].⁴⁶ Слід думати, що 1577 р. був визначений І. Огієнком з огляду на пожертви Гальшки.

Учений підкреслював, що цю школу називали по різному: триязычний ліцей, колегія, грецька школа, грецько-слов'янська школа, училище грецько-слов'янське. І. Огієнко як і Герасим Смотрицький вважав школу академією, оскільки там викладалися «вільні науки»: тривіум і квадріум. Саме «вільні науки» надавали статус вищої школи європейського типу. Водночас викладання поряд з грецькою мовою та латиною, церковно-слов'янської мови надавало Острозькій школи національних рис та сприяло виданню «Граматики» Лавріна Зизанії (1586), а у 1619 р. і «Граматики ...» Мелетія Смотрицького [7, С. 108-109].⁴⁷ І. Огієнко дуже високо оцінив роль академії у розвитку культури. Зокрема, він писав, що академія за роки свого існування (1577-1624) випустила багато талановитих учнів, «які відчутно підняли рівень освіти, і українського духовенства, і української інтелігенції», що знайшло свій вияв в розвитку літератури, появі «віршованої літератури, чого доти в Україні не було» [7, С. 123].⁴⁸

Не обійшов І. Огієнко проблему меценатства В.-К. Острозького, яка з плином часу роздмухувалася та набирала обертів. Князь В.-К. Острозький був найбагатшим магнатом Речі Посполитої, за даними І. Огієнка, мав 80 міст, 2760 сіл, 1 200 000 тис. золотих річного доходу. Учений намагався дати відповідь, чому так мало було випущено книжок, а головне чому острозькі видання не вирізнялися пишністю прикрас. Дорікаючи за це князю, І. Огієнко, зокрема, вважав, що друкарство не давало прибутку, але вимагало значних інвестицій. Не зважаючи на це, В.-К. Острозький випустив найбільше книжок у порівнянні з іншими магнатами та меценатами [8, С. 176].⁴⁹

Смерть В.-К. Острозького у баченні І. Огієнка. Цей сюжет, мабуть найменше піддається критиці сучасними дослідниками. І. Огієнко йде за

⁴⁶ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький. С. 801.

⁴⁷ Іларіон Митр. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. С.108-109.

⁴⁸ Іларіон Митр. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. С.123.

⁴⁹ Огієнко І. Історія українського друкарства. С. 176.

знайомими йому джерелами, а тому пише про смерть князя 13 лютого 1608 р., відкидаючи дату 21 березня, вважаючи її невиправданою. Датою поховання учений вважає 21 квітня 1608 р., посилаючись на свідчення його сина Януша. Зазначимо, що ці дати підтверджуються і в сучасній науковій літературі [17, С. 1292-1293].⁵⁰ Водночас обставини поховання князя є неоднозначними. Зокрема, учений вважав, що він був похований у «Церкві Соборній Острозькій» у родовій домовині, йдучи за «Часословом». Однак, смерть князя обросла міфами та здогадками, на які, на жаль, пристав І. Огієнко. Зокрема, ніби Анна-Алоїза перенесла рештки до єзуїтського Костелу; уніати вивезли тіло з родової домовини за кордон; тіло було знищено і, навіть, спалено католиками. Сьогодні, як пише В. Ульновський «легенди навколо поховання князя живуть і понині. А загадка з його похованням породжує нові й нові (чи відновлює призабуті старі) версії» [17, С. 1295-1296].⁵¹ Отже, питання залишається й досі відкритим.

Іван Огієнко – учений людина свого часу і свого кола джерел. Дослідження І. Огієнком Острога базувалися як на джерельній інформації, так і на тій науковій літературі, яка була йому доступна в умовах еміграції. Отже, ми бачимо погляд православного філософа, який намагався досягнути потенціал Острога в історичній долі України. Він намагався проаналізувати деталі та факти з огляду їх невирішеності, заглибитись у сутність проблеми, якщо джерельна база була достатньою і достовірною. Тому підхід ученого до вивчення проблем Острогіани переважно гіпотетичний. Якщо уважно проаналізувати Огієнкові тексти, – то тут більше гіпотез, сумнівів та припущень. Учений намагався розширити горизонти Острогіани через постановку питань і відповідей, залишаючи при цьому прийдешнім поколінням, на його погляд, не вирішені задачі, задачі відповіді на які він сам не мав. Водночас основна канва концептуального бачення Огієнком Острогіани базується на внеску української культури у скарбницю української та східнослов'янської спадщини.

⁵⁰ Ульновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький. С. 1292-1293.

⁵¹ Ульновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький. С. 1295-1296.

Острог і Огієнкові символи національної пам'яті. На відміну від сучасних дослідників, учений не заглиблювався у деталі перебігу подій, які «змусили» князя Острозького захищати православну віру. Він констатував лише факти та надавав їм оцінку. І. Огієнка цікавив результат діяльності як князя В.-К. Острозького, так і культурних осередків в Острозі й Дермані. Тому він відбирав найсуттєвіше. Учений не деталізував історичну тканину того часу у психологічних портретах, соціальних, економічних та ментальних вимірах, не матеріалізував деталі і не занурював читача у тонкий світ ментальних поривів та парадигм князя Острозького, як це зробив В. Ульяновський [17, С. 45].⁵² у названій праці, присвяченій дому Острозьких. Адже І. Огієнко фіксував місця творення української культури, серед яких Острогу належала особлива роль. Це було не лише «родове гніздо» одного з найпотужніших магнатів того часу – В.К. Острозького, а й центр українського ренесансного відродження. Тут з'явилася Острозька Біблія, працювала Острозька академія, розвивалося друкарство. Саме ці мітки національної пам'яті, на думку ученого, стали тим ланцюгом, який з'єднав українську культуру у часі і просторі. Осмислюючи роль Острога у національно-культурному розвитку України XVI–XVII ст., учений визначив його як осередок культурної пам'яті і національної православної традиції, який вплинув на український та слов'янський світ. Іван Огієнко зробив свою справу у певний час і за певних обставин.

Список літератури

1. Атестат зрілості І. Огієнка. ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 159. Спр. 57. Ч. 1. Арк. 264.
2. Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV–середини XVII ст.: функціонування і місце у Волинському соціумі. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 555 с.
3. Гуменюк С.М. Біблійні і візантійські джерела як основа Острозького філософського традиціоналізму. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. № 11-15. 2007. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12081698.pdf>
4. Гуменюк В.А., Черняк І.О., Плотнікова А.М. І. Огієнко у вітчизняних та зарубіжних наукових та просвітницьких виданнях. Вісник Житомирського

⁵² Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький. С. 45.

державного університету. Випуск 5(71). Філологічні науки. 2014. С. 245-250.
URL: <http://eprints.zu.edu.ua/10352/1/46.pdf>

5. Іларіон Митр. Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 1995. 294 с.

6. Іларіон Митр. Книга нашого буття на чужині. Вінніпег: Українське наукове богословське Товариство, 1956. 167 с.

7. Іларіон Митр. Князь Костянтин Острозький та його культурна праця: історична монографія. Вінніпег: Українська православна громада, 1958. 216 с.

8. Огієнко І. Історія українського друкарства. Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь». 1983. 418 с.

9. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Абрис, 1991. 272 с.

10. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви. У 2-х т. Київ: Вид-во «Україна», 1993. 284 с.

11. Карлюк П. Острозька Біблія та філософська й богословська думка в Острозькій Академії. Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія: Філософія, № 3-13, 2008. С. 3–13.

12. Кемпа Т. Котянтин Василь Остробкий (бл. 1542/1525–1608) – воевода київський і маршалок землі Волинської: пер. з польської / Т. Кемпа. Хмельницький: П.П. Мельник А.А. 2009. 342с.

13. Кушнір М. Іван Огієнко (1882-1972)// Острозькі просвітники XVI-XIX століть. Острог: Університет «Острозька академія», Українське історичне товариство, 2000. 480 с.

14. Рапорт окружного прокурора. ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 159. Спр. 102. Арк. 3.

15. Саух П.Ю. Князь Василь –Костянтин Острозький. Рівне. Волинські обереги, 2002. 244 с.

16. Тюрменко І.І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): монографія/ передмова Н. Миронець. Київ. «ВПОЛ». 1998. 280 с. **C.17.**

17. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ, Видавничий дім «Простір», 2012. 1370 с. 40 іл.

18. Ющук Т. Іван Огієнко як дослідник друкарства на Волині. Українська діаспора : проблеми дослідження: тези доповідей VIII Міжнародної наукової конференції, 27-28 вересня 2016 р. Острог, 2016. С. 129-131.

19. Яремчук В. Різні образи В. К. Острозького в інтер'єрі однієї історичної думки (І. Огієнко, М. Грушевський, Т. Кемпа) // Наукові записки НУ Острозька академія. Серія «Історичні науки». Випуск 18, 2011. С.185-186.

Reference

1. Atestat zrilosti I.Ohienka. *TsDIAK*. F. 707. Op. 159. Spr. 57. Ch. 1. Ark. 264 (In Russian).

2. Gorin S. Monastyri Lutsko-Ostrozkoj eparhii kintsia XV–seredyny XVII st.: funkcionuvannia i mastse u Volyns'komu sotsiumi. Kyiv: Vydavnychii dim "Kyevo-Mohylians'ka akademiia", 2012. 555 p. (In Ukrainian)
3. Humeniuk S.M. Bibliini i vizantiiski dzherela jak osnova Ostroz'koho filisofs'kogo tradyrsonalizmu. *Visnyk Zhytomyrs'kogo derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka*. № 11-15. 2007. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12081698.pdf> (In Ukrainian)
4. Humeniuk V.A., Cherniak I.O., Plotnikova A.M. I. Ohienko u vitchynianykh ta zarubizhnykh naukovykh ta prosvitnytskykh vydanniakh. *Visnyk Zhytomyrs'kogo derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka*. Vymusk 5(71). Filologichni nauky. 2014. pp. 245-250. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/10352/1/46.pdf> (In Ukrainian)
5. Parion Mytr. *Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy*. Kyiv: Lybid. Київ: Либідь, 1995. 294 p. (In Ukrainian)
6. Parion Mytr. *Knyha nashoho buttia na chuzhyni*. Vinnipeg: Ukrainske naukove bohoslvske Tovarystvo, 1956. 167 p. (In Ukrainian)
7. Parion Mytr. *Kniaz Kostiantyn Ostrozkyi ta yoho kulturna pratsia: istorychna monohrafiia*. Vinnipeg: Ukrainska pravoslavna hromada, 1958. 216 s. (In Ukrainian)
8. Ohienko I. *Istoriia ukrainskoho drukarstva*. Vinnipeg: Nakladom Tovarystva "Volyn", 1983. 418 p. (In Ukrainian)
9. Ohienko I. *Ukrainska kultura*. Korotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrainskoho narodu. Kyiv: Abrys, 1991. 272 p. (In Ukrainian)
10. Ohienko I. *Ukrainska tserkva. Narysy z istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy*. U 2-kh t. Kyiv: Vyd-vo "Ukraina", 1993. 284 p. (In Ukrainian)
11. Karliuk P. Ostrozka Bibliia ta filososfska y bohoslvska dumka v Ostrozkii Akademii. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia*. Serii: Filosofiia, № 3-13, 2008. pp. 3–13. (In Ukrainian)
12. Kempa T. *Kotiantyn Vasyl Ostrokyi (bl. 1542/1525–1608) – voievoda kyivskiy i marshalok zemli Volynskoi*: per. Z polskoi / T. Kempa. Khmelnytskyi: P.P. Melnyk A.A. 2009. 342 p. (In Ukrainian)
13. Kushnir M. *Ivan Ohienko (1882-1972)// Ostrozki prosvitnyky XVI-XX stolit*. Ostroh: Universytet «Ostrozka akademiia», Ukrainske istorychne tovarystvo, 2000. 480 p. (In Ukrainian)
14. Raport okruzhnogo prokurora. *TsDIAK*. F. 707. Op. 159. Spr. 102. Ark. 3. (In Russian)
15. Saukh P.Iu. *Kniaz Vasyl –Kostiantyn Ostrozkyi*. Rivne. Volynski oberehy, 2002. 244 p. (In Ukrainian)
16. Tiurmenko I.I. *Derzhavnytska diialnist Ivana Ohienka (mytropolyta Ilariona: monohrafiia/ peredmovna N. Myronets*. Kyiv. «VIPOL». 1998. 280 p. (In Ukrainian)
17. Ulianovskiy V. *Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: istorychnyi portret u halerei predkiv ta nashchadkiv*. Kyiv, Vydavnychiy dim «Prostir», 2012. 1370 p. 40 il/ (In Ukrainian)
18. Yushchuk T. Ivan Ohienko yak doslidnyk drukarstva na Volyni. *Ukrainska diaspora : problemy doslidzhennia: tezy dopovidei VIII Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, 27-28 veresnia 2016 r.* Ostroh, 2016. pp. 129-131. (In Ukrainian)
19. Yaremchuk V. Rizni obrazy V. K. Ostrozkoho v interieri odniiei istorychnoi dumky (I. Ohienko, M. Hrushevskiy, T. Kempa) // *Naukovi zapysky NU Ostrozka akademiia*. Serii «Istorychni nauky». Vypusk 18, 2011. pp.185-186. (In Ukrainian)